

**ԹՈՒԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ՀՆԱԳՈՅՆ,
Թ. ԴԱՐԻ ԽԱՉԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐ
ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻՑ**

ԱՇՈՏ Գ. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

Մինիքի արձանագրությունների լրացուցիչ ժողովածուի կազմման շրջանակներում (աշխատասիրությամբ Գ. Գրիգորեանի) 2013ի ամռանը շրջագայելով Մեղրու տարածաշրջանում՝ գրանցեցինք մի խաչաքանդակ քար, որը թուագրությամբ աւելի հին է, քան Թ. դ. թուագիր, ցարդ յայտնի հետեւեալ վեց խաչքարերը.-

853ի Արցախի Մեծարանց Սողոմոն եպիսկոպոսի¹,

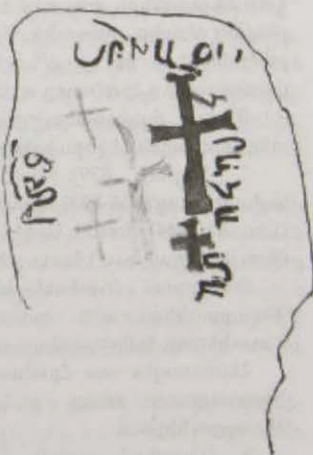
866ի Վաղուհաս գիւղի մօտի՝ Սարգսի²,

879ի Գառնիի՝ Կատրանիդէ թագուհու³,

881ի Մեծ Մասրիկի՝ Մինեաց եւ Աղուանից իշխան Գրիգոր Ատրնէրսէեանի⁴,

882ի Դաշտաղէմի՝ Սուսէի⁵

886ի Կեչուտի՝ Դաւթի⁶:

Նորայայտ խաչաքանդակ քարը⁷ գտնուում է Ափկեւ⁸ գիւղատեղիում, ԺԷ. դ. եկեղեցուց մօտ 500 մ. հիւսիս: Քարը գրանիտ է: Նրա արեւմտեան մակերեսին կերտուած է հինգ խաչապատկեր՝ երկուսը մեծ, կողք կողքի

եւ երեքը՝ փոքր: Դրանցից երեքը՝ մեկ մեծը եւ երկու փոքրերը, հողմահարուած են:

Այն յաւակնում է դասուելու խաչքարերի նախօրինակների շարքին, քանի որ բնութագրելով Հայաստանի վաղ խաչքարային կոթողային յուշարձանները՝ Ստեփան Մնացականեանը գրում է. «*խաչքարի ընդհանուր կոմպոզիցիոն մշակումը հնագոյն խաչքարերում պարզ, առանց որեւէ պաճուճանքի խաչեր են, քանդակուած հարթ, կիսաշրջանաձեւ աւարտուող սալերի վրայ*», նաեւ՝ «*Յայտնի է, որ հնագոյն խաչքարերն աչքի են ընկնում իրենց պարզ ու յստակ ձեւերով, ընդ որում հիմնականը, որոշիչը այստեղ բուն խաչի կոմպոզիցիան է, իսկ օժանդակ մոտիվները եւ զարդաձեւերն ունեն անհամեմատ անելի աննշան ու երկրորդական նշանակութիւն*»⁹:

Մեր կողմից յաւելնեք, որ գրանիտը կարծր, դժուար մշակուող քար է, ուստի պատուիրատուն եւ վարպետը բաւարարուել են՝ խաչեր ու հակիրճ յիշատակութիւն թողնելով:

Ափկեւի նորայայտ յուշաքարի խաչապատկերների շուրջ Ուաձեւ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը¹⁰.

ԻՂ Թ լՈՒԻՆՂ ՄՇՁ (827)... / ՄԲ ԽԱՉՍ / Դ ՇՂ ԸԱՀԱՍԱ Մ:

Համիւտ Պետրոսեանը նկատել է, որ առաջին խաչքարեր կանգնեցնողների շարքում են պետութեան եւ եկեղեցու մի շարք աչքի ընկնող դէմքեր՝ Թագուիւի, Արեւելից Կողմանց իշխանը, եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ այլք¹²: Նշանակում է՝ արձանագրութեան մեջ յիշատակուող Հրահատը պետք է որ իշխան եղած լինի:

Յիշեալ ժամանակաշրջանում պատմական աղբիւրներից Հրահատ անունով յայտնի է չորս իշխան.-

1. Տաթեւի 839ի վաւերագրում, որով Սիւնեաց տէր Դաւիթ եպիսկոպոսը (836-853) 10.000 դրամով նահանգի գահերեց իշխան Փիլիպէ Ա.ից (821-844) գնում է Արծիւ եւ Բերդկաներիչ գիւղերը. որպէս գործարքի վկայ յիշատակում է նաեւ տէր «*Հրահատ՝ տեառն Սահակայ որդի*»¹³:

Հայկարամ Ութմազեանն այս Հրահատին համարում է որդին Գեղարքունիքի տէր, գահակալ իշխան Սահակի, ով զոհուել էր Կաւակերտի ճակատամարտում 831/832ին¹⁴:

Հետեւապէս այս Հրահատը չէր կարող լինել Ափկեւի խաչքարում յիշատակուող անձը, քանի որ նրա տիրոջները գտնուել են Գեղարքունիքում:

2. Միսական տոհմի Գեղարքունեաց ճիւղում հանդիպում ենք Հրահատ անունով մեկ ուրիշ իշխանի, ով եղբայրն էր նշանաւոր Վասակ Գաբուռի (851-859) եւ որդին Գրիգոր Ա. Սուլիանի (832-851): Նա հանդէս է

գալիս Թ. դարի վերջին քառորդում՝ 874ի Շողուագավանքի վանքագրում իր հորեղբոր՝ Գեղարքունեաց Գաւառի գահակալ իշխան Գագիկի հետ¹⁵:

3. 844ի ընծայագրում, որով Միւնեաց գահերեց իշխան Փիլիպէն Տաթևի վանքին է նուիրաբերում իր սեփական համանուն զիւղը, վկաների շարքում ներկայ են *«Տէր Հրահատ եւ Գագիկ՝ որդիք Գրիգորոյ՝ Միւնեաց տէռոն»*¹⁶:

Միւնեաց տէր Գրիգորը, ըստ Ութմազեանի, չէր կարող Գեղարքունիքի տէր Սուփան Ա.ն լինել, քանի որ նա Գագիկ անունով որդի չի ունեցել¹⁷: Նրա որդիները Վասակ Գաբունն ու Հրահատն էին: Հետեւապէս, ըստ պատմաբանի, նա 881ին յիշատակուող իշխանաց իշխան Հրահատն է¹⁸:

Այդ թուականին, Միւնեաց տէր, իշխանաց իշխան Հրահատը՝ Գրիգորի որդին, ըստ Սողոմոն եպիսկոպոսի (863-880) վանքագրի, Տաթևի վանքին է յանձնել իր հայրենի Դարատափ զիւղը¹⁹: Կարծում ենք, որ նա չէր կարող Ափկէսի խաչքարի Հրահատը լինել, քանի որ ժամանակային վիճակայ 827 եւ 881 թուականների միջև՝ 54 տարի, եւ որ իշխանը 827ին շատ երիտասարդ պէտք է լինէր, ուստի դժուար թէ կարողանար կոթող կանգնեցուելու պատուին արժանանալ:

4. Տաթևի նոյն 844ի ընծայագրում վկաների մէջ են *«տէր Հրահատ եւ տէր Արուման՝ Սահակայ որդիք»*²⁰: Ստեփանոս Օրբէլեանը նշում է, որ նոյն 844ին տեսնելով Միւնեաց գահերեց Փիլիպէի նուիրատուութիւնը՝ մեծ իշխան Հրահատը՝ Սահակի որդին եւ Գրիգոր Արումանի եղբայրը, Հայկազուն, նոյն Միսակն տոհմից, որ *«ունէր իր բաժին ժառանգութեան զԿովսական գաւառ եւ զՔաշունիք»*, գնում է տէր Դաւիթ եպիսկոպոսի մօտ եւ Տաթևի վանքին ընծայում Կովսական Գաւառի Նորաշինիկ անունով զիւղը՝ *«իւր բոլոր սահմանօք, լերամբ եւ դաշտաւ, ջերմաւ եւ ցրտով, ծառով եւ տնկով...»*²¹:

Այս նոյն Հրահատը յիշատակում է նաեւ իր տիկնոջ՝ Քուպղիդուխտի 867ի նուիրագրում²²: Քուպղիդուխտը դուստրն էր Միւնեաց մեծ նահապետ, իշխանաց իշխեցող Վասակի (մ.հ. 821) եւ քոյրը գահերեց իշխան Փիլիպէի (821-844): Իշխանուիին արդէն ծեր էր, ինչպէս ինքն է ասում՝ *«... մերձեցայ ի ժամանակս ծերութեան»*²³, երբ Տաթևի վանքին է նուիրաբերում իր Մաճ զիւղը՝ լեռներով, դաշտերով, մարգով եւ այգով, ջրով ու ցամաքով, ծառերով ու տունկերով:

Այն, որ Քուպղիդուխտի ամուսին Հրահատ իշխանը Սահակի որդի ու Գրիգոր Արումանի եղբայր Հրահատն է, ինչպէս նշում է Ութմազեանը, ակնբախ է հետեւեալ երեք փաստերից.

ա) Մաճը գտնուում էր Քաշունիքում, որի տէրը Հրահատն էր:

բ) Երկուսն էլ գանգատում են անգաւակութիւնից. Քուպղիդուխտ իշխանուիին իր 867ի ընծայագրում տրտնջում է, որ *«գրկեալ էի ի գաւակէ*

մասանց»²⁴, իսկ Հրահատ իշխանը 844ի նուիրագրում նշում է. «զմտաւ ածեալ զանգաւակութիւնս իմ..»²⁵:

գ) Երկուսն էլ խօսում են Հրահատի գործած ինչ-որ մեղքերի ու յանցանքների մասին: Իշխանուհին, որպէսզի հաստատուն պահի Տաթևի վանքին իր կատարած նուիրատուութիւնը, վճիռը խախտողներին սպառնում է Աստուծոց եւ Ս. Խաչից դատապարտմամբ, ինչպէս նաեւ նզովքով հոգեւոր տէրերի, ծնողների, եւ «տեառն Հրահատայ, որ իմ կենաց կցորդն էր զամենայն մեղս եւ զյանցանս Աստուած ի նմանե տուժեցցէ»²⁶: Հրահատը 844ի Նորաշինիկի կտակագրում խոստովանում է. «Ես Հրահատ բազմամեղ՝ երանելի տեառն Սահակայ որդի, վասն իմ չար եւ անիրաւ գնացից, որ որսացեալ էի ի սատանայէ բազում եւ ազգ ազգի յանցանօք եւ լցեալ իբրեւ զծով անթիւ չարեօք ոչ ունելով ակնկալութիւն փրկութեան յահեղ աւուր դատաստանին..»²⁷:

Ըստ Ութմագեանի, այս Հրահատը 867ին արդէն վախճանուել էր²⁸:

Մենք այս բազմամեղ իշխանին համարում ենք Ափկէսի նորայայտ խաչքարի արձանագրութիւնում յիշատակուող Հրահատը: Նախ ժամանակները լիովին համընկնում են, երկրորդ՝ նրա տիրոջներից Կովսականը հարաւ-արեւմուտքից սահմանակից էր Արեւիք Գաւառին²⁹, որի արեւելեան մասում է գտնուել Ափկէս գիւղը: Չի բացառում, որ Թ. դ. սկզբներին Արեւիք Գաւառի արեւելեան՝ Ափկէս-Թոս-Վերին Մալեւ-Քուջերթ հատուածը ներառուած լինէր Կովսականի եւ Քաշունիքի տէր, Հրահատ որդի Սահակի տիրոջներում, միաժամանակ ենթադրելով, որ, հնարաւոր է՝ իշխանը դրանց տիրացած լինէր բռնութեամբ, այսինքն՝ յանցաւոր ճանապարհով, մեղք գործելով, ինչը բնութագրական էր նրան:

Ուշագրաւ է Պետրոսեանի այն դիտարկումը, թէ «*Խաչքարերը երեւան եկան արաբական լծի թուլացմանը զուգահեռ, աննկատից դէպի նկատելին, համեստից դէպի ճոխը սկզբունքով, դառնալով մի տեսակ քաղաքական-դաւանական տեղաշարժերի արձագանգը: Հազիւ թէ պատահականութեան արդիւնք է այն իրողութիւնը, որ առաջին թուագիր խաչքարերը համապատասխանում են Արաբական Խալիֆայութիւնից Հայաստանի քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելու ժամանակին.. Բնչ որ իմաստով խաչքարը հանդէս եկաւ որպէս վերականգնուող հայկական պետութեան ինքնութեան խորհրդանշան եւ նրա զարգացումն էլ սկզբնական շրջանում պիտի որ աւելի «զգայնօրէն» արձագանգէր տարածաշրջանում եւ երկրում տեղի ունեցող քաղաքական-դաւանական փոփոխութիւններին»³⁰:*

Ապա, անդրադառնալով Քուլատակի Մեծարանց եւ Վաղուհասի թուագիր երկու հնագոյն խաչքարերին (853 եւ 866) Պետրոսեանը եզրակացնում է, որ «*Արցախը ոչ միայն ներառուած էր խաչարարներտման գործընթացի մէջ, այլեւ հնարաւոր է, որ որոշ քայլեր*

այստեղ, կապուած քաղաքական իրավիճակի հետ, աւելի վաղ կարող էին տեղի ունենալ»¹:

Հնագէտի այս որակումն աւելի յատկանշական է Մինիքի համար, քանի որ, այն ժամանակ, երբ Արցախում երկրամասի բնիկ տերեր Առանշահիկ իշխաններն ի դէմս հզօրագոյն Սահլ Իբն Սումբատի (Թ. դ. Ա. կես) զբաղուած էին իրենց աւատական խլուած իրաւունքների վերականգնմամբ, նոյն միջոցին Միսական աշխարհում գործում էր կառավարման կայացած համակարգ՝ գահերեցութեան եւ գահակալութեան կոտ կառուցուածքով:

Բայց եւ այնպէս, այդ ծայրամասային երկու հզօրացած նահանգների, նաեւ Վասպուրականի, եւ ինչպէս հայրենասէր պատմիչն է յաւելում, հայոց միւս իշխանների՝ ուժեղ կենտրոն Շիրակ-Այրարատի շուրջ համախմբուելու շնորհիւ էր, որ վերականգնուեց Հայաստանի պետականութիւնը²:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՄԱՆԵՐ

¹ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. V, Արցախ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 12: Խաչքարը չկայ, նրա մասին արձանագրութիւնը փորագրուած է պատուանդանին:

² Նոյն, էջ 113:

³ Babken Arakelian, *Garni, Tom I, Rezultatei Raskopok 1949-1950 gg.* (Գառնի, Հտր. 1, 1949-1950 թթ. պեղումների արդիւնքները), Երեւան, 1952, էջ 84: Կատրանիդէն կիսն է Աշոտ Ա. Բագրատունի արքայի (885-890), ով Մեւանի 874ի վիմագրում երկիցս յիշատակուում է որպէս թագաւոր (Կարօ Ղաֆաղարեան, *Հայկական Գրի Սկզբնական Տեսակները*, Երեւան, Արմֆան, 1939, էջ 68):

⁴ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. IV, Գեղարքունիք. Գամոյի, Մարտունու եւ Վարդէնիսի Շրջաններ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 334:

⁵ *Հայաստանի Միջնադարեան Կոթողային Յուշարձանները. IX-XIII դդ. Խաչքարերը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 14:

⁶ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի, Ազիզբեկովի Շրջաններ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 21: Ըստ Ա. Շահինեանի, Թ. դարից են նաեւ այն երկու որմնախաչերը, որոնցից մէկը գետեղուած է Տաթեւի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս կաթողիկէի արեւմտեան մուտքից վերեւ, այդ տաճարը կառուցող Յովհաննէս եպիսկոպոսի յիշատակութեամբ, որը թէւ թուական չունի, բայց թուագրւում է սրբարանի շինութեան ժամանակով՝ 895-906, իսկ միւսը ներկայիս Գեղարքունիքի Մարզի Հացառատ Գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան պատին ագուցուած անարձանագիր խաչքարն է, որի թուագրութիւնը որոշուում է աղօթարանի կառուցմամբ՝ 898-899 թթ. (*Հայաստանի Միջնադարեան Կոթողային*, էջ 15):

⁷ Դէպի խաչքար դժուարանցանելի, վթարավտանգ, վաղուց աչքաթող արուած ճանապարհով մեզ առաջնորդել են Պատմական Միջավայրի Պահպանութեան

Միևիքի Մարգային Մառայութեան պետի տեղակալ, պատմաբան Ն. Հայրապետեանը եւ ազատամարտիկ Գ. Պօղոսեանը, որոնց յայտնում ենք մեր խորին երախտագիտութիւնը:

⁸ Տաթևի վանքին հարկատու գիւղերի ցուցակում յիշատակում է Աբգաւանք՝ 8 միաւոր հարկաչափով (Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Միսական, Թիֆլիս*, Տպ. Աղանեան, 1910, էջ 521):

⁹ Ստեփան Մնացականեան, *Հայկական Ճարտարապետութեան Միևիքի Դպրոցը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1960, էջ 177:

¹⁰ Նոյն, էջ 174:

¹¹ Քարի վրայի անունը փորձել ենք կարդալ ԱԲԲԱՀԱՄԱ, բայց այդ դէպքում չեն նշմարում ԱԲ տառերի կամ կցագրերի հետքեր, այլ դրանց փոխարէն երեւում է Հի տառահետք: Այն նման է ՀԲԱՀԱՍ անունան երկրորդ Հին: Ինչ վերաբերում է բառի նախավերջին տառին, որը նման է Մի, ապա այն Տ ենք կարծում, գտնելով, որ վերելից իջնող նրա փոքր մասնիկը ջնջուած է, ինչպէս ՀԲԱՀԱՍ անունան վերջին Ա տառի աջ սիւնագծի վերնամասը:

¹² Համլէտ Պետրոսեան, *Խաչքար: Մագումը, Գործառոյթը, Պատկերացրութիւնը, Իմաստաբանութիւնը*, Երեւան, Փրինթինֆօ, 2008, էջ 95:

¹³ Օրբէլեան, էջ 205:

¹⁴ Հայկարամ Ութմազեան, *Միևիքը IX-X Դարերում*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1958, էջ 309:

¹⁵ Նոյն, էջ 312. նաեւ՝ Օրբէլեան, էջ 175:

¹⁶ Օրբէլեան, էջ 215:

¹⁷ Ութմազեան, էջ 318:

¹⁸ Նոյն:

¹⁹ Օրբէլեանի հարկացուցակում Դարատափ չի յիշատակւում (Օրբէլեան, էջ 509-523): Ութմազեանը գրում է, թէ Դարատափի տեղադրութիւնը յայտնի չէ, որով հնարաւոր կը լինէր որոշել իշխանաց իշխան Հրահատի՝ որդի Գրիգորի՝ Միւնեաց տեանի բուն տիրոյթները (Ութմազեան, էջ 319), չնայած մի այլ տեղ հաւանական է համարում դրանց գտնուելը Միևիքի հարաւում (նոյն, էջ 26): Խիստ գայթակղիչ կը լինէր Դարատափի նոյնացումը Մեղրու տարածաշրջանի նախկին արդեջանաբնակ Աղարայի հետ (ներկայիս Ավակնք): Տեղանունների բառարանում Դարատափը տեղադրում է կամ Բաղք կամ Կովսական գաւառներում (Թ. Յակոբեան, Ս. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 2, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 55-56): Ըստ Ալիշանի, Դարատափը եղել է Խոտ գիւղի մօտ (Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Միսական*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1898, էջ 227): Բսկ Խոտ գիւղը Ութմազեանը տեղադրում է Հաբանդ Գաւառում (Ութմազեան, էջ 295):

²⁰ Օրբէլեան, էջ 207:

²¹ Նոյն, էջ 208-211: Նորաշինիկը, ըստ Ա. Աբրահամեանի, Ղափանի շրջանի մէջ մտնող Նորաշէնիկ գիւղն է (Ստեփանոս Օրբէլեան, *Միևիքի Պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները* Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, 1986, էջ 466): Քաշունիքը Միևիքի գաւառներից էր, որը որպէս վարչական միաւոր կազմաւորուել է Ը. դ. վերջերին՝ Բաղքի մաս-

նատմամբ: Սահմանակից էր Մինիքի Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղբ, Կովսական եւ Արցախի Միւս Հաբանդ գաւառներին (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 5, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, էջ 300):

²² Օրբէլեան, էջ 220:

²³ Նոյն, էջ 219: Մաճ գիւղը գտնուել է Միւս Բաղբ կամ Քաշունիք Գաւառում՝ 7 միաւոր հարկաչափով (Օրբէլեան, էջ 519): Այն եղել է Կապանի Առաջաձոր գիւղի մօտ, ինչպէս պարզել է Գ. Գրիգորեանը (տե՛ս՝ նրա «Պատմական Մինիքի Մի Ծարք Գիւղերի Տեղադրութեան Շուրջը», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1966, № 4, էջ 236դ նաեւ՝ Օրբէլեան, Մինիքի Պատմութիւն, Ա. Արքա-համեանի ծանօթութիւնը, էջ 468):

²⁴ Օրբէլեան, էջ 219:

²⁵ Նոյն, էջ 209:

²⁶ Նոյն, էջ 220:

²⁷ Նոյն, էջ 209:

²⁸ Ութմազեան, էջ 321:

²⁹ Տե՛ս՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 5, Երեւան, ՀՍՍՀ 3. Մեղապարտի Տպ., 1979, էջ 637, նաեւ՝ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 3, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1991, էջ 223:

³⁰ Պետրոսեան, էջ 95:

³¹ Նոյն, էջ 97:

³² Օրբէլեան, էջ 175:

THE OLDEST 9TH-CENTURY-INSCRIBED
KHATCHKAR (CROSS-STONE) FROM THE MEGHRI REGION
(SUMMARY)

ASHOT G. MANUCHARYAN
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

There are only six *khatchkars* (cross-stones) with date inscriptions that go back to the mid-9th century. These *khatchkars* are found both in Armenia and Artsakh and are dated between 853 and 886.

The author reports on a newly found *khatchkar* that bears the inscription 'HRAHAT' and dates back to 827. The *khatchkar* was discovered in the summer of 2013 in the village of Apkes, Meghri region of Syunik.

The author describes the *khatchkar*, decodes the inscription and identifies the inscribed name, Hrahat, as the prince Hrahat Sahakyan. He was the ruler of the provinces of Kavsakan and Kashoonik, which bordered Arevik province in the south-west, now the Meghri region of the Republic of Armenia.

